

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ЧЕТВЕРТОГО ПОКОЛІННЯ

SOME PROBLEMATIC ISSUES OF THE LEGAL PROTECTION OF HUMAN RIGHTS OF THE FOURTH GENERATION

Булеца С.Б.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету*

Заборовський В.В.,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету*

Стойка А.В.,

*студентка юридичного факультету
Ужгородського національного університету*

У статті розкрито основні проблеми, які постають перед державою під час вирішення нею питання остаточної легалізації четвертого покоління прав людини. Зроблено висновок про те, що хоча Україна й намагається рухатися в напрямі нормативного врегулювання низки прав, які відносяться до четвертого покоління, проте через власний усталений менталітет та небажання законодавця брати на себе відповідальність за розроблення механізму практичної реалізації даної категорії прав ставиться під сумнів подальший розвиток України у цьому напрямі.

Ключові слова: права людини, четверте покоління прав, соматичні права, інформаційні права, суспільна мораль.

В статье раскрыты основные проблемы, которые возникают перед государством при решении им вопроса окончательной легализации четвертого поколения прав человека. Сделан вывод о том, что, хотя Украина и пытается двигаться в направлении нормативного урегулирования ряда прав, которые относятся к четвертому поколению, но из-за собственного устоявшегося менталитета и нежелания законодателя брать на себя ответственность за разработку механизма практической реализации данной категории прав ставится под сомнение дальнейшее развитие Украины в данном направлении.

Ключевые слова: права человека, четвертое поколение прав, соматические права, информационные права, общественная мораль.

In article deals the main issues, who are in front of the state in deciding the question of final legalization of the fourth generation of human rights. It is concluded that although Ukraine is trying to move towards of regulation a number of rights, who belong to the fourth generation, but because of its own well-established mentality and the unwillingness of the legislator to take responsibility for developing a mechanism for the practical implementation of this category of rights, be called questioned further development of Ukraine in this direction.

Key words: human rights, fourth generation rights, somatic human rights, information rights, social morality.

Постановка проблеми. Права людини четвертого покоління вже кілька десятиліть займають вагоме місце в правовій науці. Проте в силу своєї специфіки такі права завжди мали особливе сприйняття з боку законодавця, суспільства та його морально-етичних цінностей.

Актуальність вибраної нами теми проявляється й у тому, що в умовах європейської інтеграції для України більш гострим є питання відступу від усталених традиційних уявлень. Так, рухаючись у даному напрямі, держава наштовхується на опір не тільки з боку суспільства, традиційні уявлення або моральні аспекти якого ще не готові до нормативного закріплення окремих прав людини та стоять на шляху їх остаточної легалізації, а й на неготовність самої держави впровадити вже прийняті відповідні норми в суспільне життя.

Стан опрацювання. Проблема нормативного закріплення на державному та міжнародному рівнях четвертого покоління прав людини була пред-

метом досліджень низки науковців. Окремі аспекти цього питання висвітлювалися у працях О.О. Барабаш, О.І. Власова, С.І. Глушкова, О.А. Гнеушева, І.В. Гончарова, І.С. Загоруй, С.І. Івентьєва, Ю.Д. Кокамбо, Д. Крилова, М.М. Олейник, С.В. Решетнікова, О.В. Стремоухова, О.О. Чеснокова та ін.

Метою даної статті є дослідження необхідності правового захисту четвертого покоління прав людини та основних перешкод, які постають перед державами, що не дають їм змоги остаточного закріпити дані права на законодавчому рівні. Автори ставлять перед собою такі завдання: дослідити основні права, які відносяться до четвертого покоління прав людини; визначити ключові бар'єри, через які такі права й досі не впроваджені в суспільне життя; проаналізувати перспективи подальшого правового захисту четвертого покоління прав людини в Україні.

Виклад основного матеріалу. Питання нормативного закріплення, насамперед, прав людини чет-

вертого покоління, зокрема в аспекті забезпечення належного їх захисту, завжди буде актуальним для сучасних держав, основним напрямом розвитку яких є людина, її права, свободи та інтереси. Це пов'язано не тільки з інтересами окремого індивіда, а є умовою прогресивного розвитку самої сучасної держави, оскільки відповідне нормативно-правове регулювання є ефективним інструментом реагування держави на зміни суспільства та його цінностей.

Так, концепція «трьох поколінь» прав людини була запроваджена К. Васаком у 1977 р. та одразу знайшла підтримку в міжнародній спільності. Автор визначав такі три покоління прав людини: права свободи, права рівності та права солідарності [1, с. 29]. Проте, як вірно зазначає М.І. Козюбра, це не статичний раз і назавжди інститут, вони розвиваються і збагачуються [2, с. 51], будучи при цьому чутливим барометром, який реагує на виникнення нових та зміни наявних суспільних відносин [3, с. 85]. Інтенсивний розвиток науки, стрімкий технологічний прогрес, будучи основними характеристиками сучасного суспільства, не можуть не позначитися на етико-правових основах життя останнього [4, с. 23], які разом зі зміною суспільної моралі призвели до виникнення права людини четвертого покоління [5, с. 217]. Хоча зауважимо, що М.М. Олейник указує на те, що не можна говорити, що такі права виникли тільки сьогодні, в умовах розвитку генетичних, медико-біологічних експериментів, і що ці права притаманні безпосередньо людині нового покоління в сучасній державі, навпаки, вони є природними правами людини [6, с. 126]. Так чи інакше, необхідність їх захисту виявилася вже в умовах науково-технічного прогресу у сфері генної інженерії, медицини, біомедицини [7, с. 123].

Так, права людини визнаються універсальною формою взаємовідносин між людиною, суспільством і сучасною державою [8, с. 67], компромісом між ними [9, с. 133]. Взаємне визнання передбачає співвіднесення свободи індивіда до свободи інших людей, тобто з обов'язковістю поважати їхню свободу [10, с. 36], де ідеальним типом, «золотою серединою» взаємовідносин між ними є взаємне зберігання і розвиток особистості та соціуму [11, с. 16]. Легітимність же прав особи та заявлені серед них пріоритети визначаються контекстом певної епохи [6, с. 126], а всі зміни, які відбуваються у правовому житті громадян, повинні бути відображені в змінах законодавчої бази та правозастосовчої практики [12, с. 167], де головним залишається те, щоб у повному обсязі забезпечувалися конституційні принципи та норми, законні інтереси громадян та суспільства у цілому, культурні традиції народу [13, с. 35].

Однак проблеми юридичного закріплення четвертого покоління прав людини, пов'язані і з тим, що в правовій науці немає єдності у визначенні віднесення тих чи інших прав до прав четвертого покоління. Так, різні науковці до цієї категорії відносять особистісні права, такі як репродуктивні, біотехнологічні [14, с. 24], соматичні [15, с. 12], або виокремлюють їх у біологічні права людини [16, с. 96]. Інші

ж науковці регламентують нове покоління прав не з погляду фундаментального переосмислення того, що являє собою тіло людини, який її статус і які межі фізичної свободи кожного [17, с. 180], а в умовах розвитку інтелектуальних інформаційних технологій [18, с. 129], окреслюючи при цьому такі права, як віртуальні [19, с. 1], право на свободу слова в Інтернеті [5, с. 215], право вільного доступу до мережі Інтернет [20, с. 26].

С.І. Івентьєв же, спираючись на божественне право, визначає четверте покоління прав людини як духовно-матеріальні права і свободи людини та громадянина, котрі проголошують духовні та моральні цінності особистості, і до яких автор відносить право на життя, повагу духовної і моральної гідності людини, заборону катувань і нелюдського ставлення, право на творчість, вибір та свободу волі, свободу совісті та віросповідання, право на духовну освіту та виховання, право на духовне і моральне вдосконалення, право на благополучне навколишнє середовище [21, с. 19].

Самостійну групу науковців становлять автори, котрі, визнаючи четверте покоління глобальними правами, відносять до нього такі права, як право на ядерну та екологічну безпеку [22, с. 69], безпеку від міжнародного тероризму [23, с. 7], безпеку в кіберпросторі та космічні права [24, с. 105].

Проблема в класифікації проявляється й у тому, що межа між поколіннями рухома, оскільки деякі права та свободи можуть відноситися до двох поколінь [22, с. 68]. Так, права ЛГБТ, які відносяться до прав людини четвертого покоління, можуть бути віднесені також до прав соціальних груп (третє покоління).

На нашу думку, найбільш доречно визначила права четвертого покоління С.В. Решетнікова, яка визначила їх як такі, що належать не приватній особі чи якій-небудь соціальній групі, народу, а всьому людству [25, с. 73]. У зв'язку із цим ми не погоджуємося з тими авторами, які виділяють і п'яте [26, с. 218] та шосте [27, с. 234] покоління прав людини, адже швидкість розвитку суспільства в плані пізнання світу та численність його інтерпретацій можуть поставити перед людьми такі проблеми і в такий строк, що доведеться все новітнє відносити до нового «покоління» [28, с. 69].

Так, права людини як індивіда (перше покоління прав), громадянина (друге покоління) та як учасника соціуму (третє покоління) трансформувалися у права всього людства (четверте покоління прав), тому, на наше переконання четверте покоління прав людини є тими ж особистісними, громадянськими та суспільними правами, які з розвитком суспільства перейшли ту грань, яка до цього стримувала їх реалізацію, зокрема суспільну мораль та релігію, що і дає змогу виокремити їх у «граничне» (заклучне) покоління прав. Такі права проявилися в результаті самоусвідомлення (соматичні права) або в результаті можливості досягнути того, що раніше було неможливим (віртуальні права, освоєння космосу). У зв'язку із цим виділяти подальші права буде вже недоцільно.

Першоджерело прав людини орієнтується на саму людину, із потреб якої виводяться відповідні потреби, спрямовані на їх задоволення [10, с. 38], тому незалежно від подальшого виділення нових поколінь права, які вони включають та включатимуть, потребують правового захисту.

Сама історія прав людини – це історія «олюднення» осіб, тобто дедалі глибшого самоусвідомлення ними своєї людської сутності і людської гідності [2, с. 57], де четверте покоління прав виступає як незалежність та альтернативність особи у виборі правомірної поведінки, яка засновується на автономії у межах єдиного правового поля, норм моралі та релігії [6, с. 126]. І якщо право, як відомо, забезпечується можливістю державно-примусової реалізації, то норми моралі гарантуються силою громадської думки [29, с. 17]. І.О. Ананських та О.Ю. Чернова зазначають, що правове регулювання даної категорії прав повинно здійснюватися так, щоб не порушувати укорінені в суспільстві моральні цінності та настанови [30, с. 14]. І хоча в деяких випадках право сприяє порятунку суспільства від застарілих моральних догм [31, с. 170], впроваджувати совість, мораль, моральність, у тому числі за допомогою закону, не є можливим, вони формуються у свідомості людей виходячи з конкретних умов суспільного життя, а не встановлюються кимось [32, с. 54]. Однак це не повною мірою відповідає віднесенню до четвертого покоління інформаційним правам, економічні перешкоди реалізації яких, на думку Г.Г. Гольдина та Л.О. Тернової, впливають із побоювань витіснення робітників-людей роботниками-роботами [33, с. 27].

У самій історії людства не було, немає і не буде повного співпадіння суспільних та особистісних інтересів [34, с. 94], у тому числі це стосується й України. За таких обставин рухатися в даному напрямі спонукають євроінтеграційні процеси, які відбуваються в нашій країні.

Так, Україна хоча й невеликими кроками, проте поступово намагається впровадити правовий захист окремих видів четвертого покоління прав людини, зокрема таких прав, як особистісні та інформаційні. У 2006 р. була декриміналізована проституція [35], проте законопроект «Про регулювання проституції та діяльності секс-закладів» 2015 р. було відкликано [36].

У 2015 р. до Верховної Ради України надійшли два законопроекти, які передбачали регулювання діяльності у сфері трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людини. Так, один із них передбачав презумпцію «згоди» (вилучення матеріалів для пересадки з тіла померлої особи здійснюватиметься, якщо за життя вона не вказала про заборону такого вилучення) [37], інший – презумпцію «незгоди» [38], який було прийнято 17 травня 2018 р. та набув чинності з 1 січня 2019 р. [39]. Цей Закон став кроком уперед для розвитку трансплантології в Україні, врегулювавши значну кількість процедурних питань, які не були врегульовані попереднім законодавством (зокрема, прийнята

в грудні 2018 р. Постанова Кабінету Міністрів України «Про деякі питання реалізації Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині»» (набрала чинності в лютому 2019 р.) [40]). Проте варто звернути увагу, що тільки з 15 лютого 2019 р. на законодавчому рівні затверджено професію «трансплант-координатор» у Державному класифікаторі професій [41], яка передбачена прийнятим Законом, (хоча в Наказі Міністерства економічного розвитку і торгівлі від 15 лютого 2019 р. «Про затвердження Зміни № 8 до національного класифікатора ДК 003:2010» зміна не наводиться [42]), а для утворення та функціонування Єдиної державної інформаційної системи трансплантації (створення якої передбачено в Законі) надано строк до 1 січня 2020 р. [43] Таким чином, ми можемо спостерігати, що реальні дії, передбачені новим законодавством про трансплантацію та спрямовані на його впровадження, почалися вже після набрання чинності останнім і свідчать про те, що хоча Україна й готова формально визнати деякі права людини четвертого покоління (зокрема, особистісні), проте виявилася ще не готовою ефективно впровадити таке законодавство в суспільне життя.

Що стосується швидкого реагування на таку категорію прав четвертого покоління, як інформаційні права, то в 2015 р. до Верховної Ради України надійшов законопроект, який передбачав доповнення Цивільного кодексу України нормою про право вільного доступу до Інтернету, обмеження якого можливе тільки за рішенням суду, який і досі не розглянуто [44].

Права у кіберпросторі почали впроваджуватися з початку 2016 р., коли Указом Президента України затверджена Стратегія кібербезпеки України [45]. А в 2017 р. був прийнятий Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [46] на виконання вимог Конвенції про кіберзлочинність [47], яка, зазначимо, була ратифікована Україною ще в 2005 р. [48].

Висновки. Дискусії щодо прав людини четвертого покоління, які існують як у міжнародному співтоваристві, так і на доктринальній площині із самого моменту виявлення таких прав, поступово втрачають своє значення, оскільки такі права є фактом об'єктивним та вже здійсненим. Проте інколи законодавець не бажає брати на себе відповідальність за розроблення механізму їх практичної реалізації, що пояснюється тим, що узаконення таких прав на законодавчому рівні тієї чи іншої країни потребує певного стрибка в суспільній свідомості, розмір якого залежить від менталітету народу кожної окремої країни. Що стосується України, то, рухаючись у напрямі євроінтеграції, важливим та необхідним є забезпечення та закріплення на законодавчому рівні правового захисту прав людини, насамперед – четвертого покоління. Проте вважаємо, що через власний усталений менталітет ставиться під сумнів подальший розвиток України в даному напрямі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Vasak K. A 30-year struggle; the sustained efforts to give force of law to the Universal Declaration of Human Rights. *The UNESCO Courier: a window open on the world*. 1977. P. 29. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000048063/PDF/074816eng.pdf.multi.nameddest=48063> (дата звернення: 04.04.2019).
2. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
3. Кокамбо Ю.Д. Соматические права человека как новое поколение прав личности. *Вестник Амурского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки»*. 2015. № 68. С. 82–85.
4. Гончаров И.В. Соматические права: вопросы юридического признания и практика реализации. *Труды Академии управления МВД России*. 2018. № 2(46). С. 23–27.
5. Барабаш О.О. Четверте покоління прав людини: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 213–217.
6. Олейник Н.Н. Историческое развитие поколений «прав человека». *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «Философия. Социология. Право»*. 2015. № 14(211). Вып. 33. С. 120–128.
7. Поцелуев Е.Л., Данилова Е.С. Понятие и виды личностных (соматических) прав человека. *Наука. Общество. Государство*. 2015. № 1(9). С. 122–131.
8. Загоруй І.С. Поняття «права людини»: теоретико-правові підходи до розуміння прав людини. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2016. Вип. 2. С. 66–82.
9. Чесноков А.А. Проблемы становления нового поколения информационных прав человека и гражданина. *Современные проблемы правопонимания и обеспечения прав человека* : материалы межвузовской науч.-практ. онлайн-конференции, г. Барнаул, 8 декабря 2013 г. / под ред. Ю.В. Анохина. Барнаул : Барнаульский юридический институт МВД России, 2013. С. 132–140.
10. Власова О.И. Проблема прав человека в современной юридической литературе: вопросы теории и практики. *Вектор науки ТГУ*. 2011. № 1(4). С. 36–40.
11. Чернавин Ю.А. Права человека и права общества как система: философский взгляд на проблему. *Lex Russica*. 2018. № 5. С. 7–18.
12. Гнеушева А.А. Анализ универсальных конвенций, обеспечивающих реализацию концепции «поколений» прав человека. *Ученые записки Орловского государственного университета*. 2013. № 5(55). С. 165–167.
13. Василевич Д.Г. Взаимодействие соматических прав и свобод человека и гражданина. *Вестник экономической безопасности. Юридические науки*. 2018. № 4. С. 30–35.
14. Глушкова С.И. К вопросу о новых подходах к исследованию прав человека. *Вестник РГГУ. Серия «Экономика. Управление. Право»*. 2010. № 14(57). С. 21–29.
15. Стремоухов А.В. Основания классификации прав и свобод человека. *Ленинградский юридический журнал*. 2012. № 1. С. 7–17.
16. Тырина М.П. Права человека нового поколения: современный взгляд. *GISAP. Economics, jurisprudence and management*. 2013. № 1. С. 95–97.
17. Девятковская К.В. Соматические права как новое поколение прав. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D. Экономические и юридические науки*. 2018. № 13. С. 180–188.
18. Олейник Н.Н., Олейник А.Н. К проблеме взаимоотношений государства и личности в контексте генезиса поколений прав человека. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «Философия. Социология. Право»*. 2013. № 23(166). С. 125–131.
19. Несинова С.В., Князева Ю.С. Нове покоління прав людини: сучасні проблеми класифікації. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Юридичні науки»*. 2015. № 2(7). С. 36–42.
20. Крилова Д. Четверте покоління прав людини в контексті взаємозв'язку правових та моральних норм. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 2(24). С. 26–30.
21. Ивентьев С.И. Божественные и духовно-нравственные права и свободы человека : монография. Новосибирск : СИБПРИНТ, 2012. 357 с.
22. Афанасьева И.Д. Система прав и свобод личности как элемент взаимоотношений личности и государства. *Личность, общество, государство, право. Проблемы соотношения и взаимодействия* : материалы II Междунар. науч.-практ. конф., г.г. Пенза – Прага – Колин, 15–16 октября 2012 г.). Пенза – Прага – Колин : Социосфера, 2012. С. 67–71.
23. Агибалова Л.С. О формировании основных поколений прав человека. *Права человека: история, теория, практика* : сб. науч. статей VI Всерос. науч.-практ. конф., г. Курск, 9 ноября 2017 г. Курск : Университетская книга, 2017. С. 6–7.
24. Яцишин М.Ю. Сучасні тенденції у сфері міжнародно-правового регулювання кіберпростору. *Проблеми ефективності міжнародного права* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 29 березня 2013 р. / за заг. ред. В.Н. Кубальського. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2013. С. 103–106.
25. Решетникова С.В. Поколения прав человека: структура и основные проблемы формирования. *Юридическая мысль*. 2014. № 3(83). С. 69–73.
26. Ивентьев С.И. Четвертое и пятое поколения прав человека в иерархической правовой системе. *Фундаментальные и прикладные исследования: проблемы и результаты*. 2013. № 6. С. 217–221.
27. Пономарева Е.В., Чернова Г.Ш. К вопросу о «поколении» прав человека. *Символ науки*. 2015. № 11. С. 232–234.
28. Новак-Каляева Л.Н. Классификация прав человека в контексте функциональной взаимосвязи с государственными управлениями. *Вестник государственного и муниципального управления. Правовое государство*. 2013. № 3. С. 61–71.
29. Протасов В.М. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы. Москва : Новый юрист, 1999. 240 с.
30. Ананских И.А., Чернова О.Ю. Соматические права в системе прав человека. *Юридическая наука: история и современность*. 2013. № 12. С. 11–17.
31. Макарук І.В. Загальна характеристика спільних рис права і моралі. *Моральні основи права* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Івано-Франківськ, 16 грудня 2010 р. Івано-Франківськ : ПЮІ ЛьвДУВС, 2010. С. 166–171.
32. Булеца С.Б. Цивільно-правові відносини у галузі медичної діяльності: проблеми теорії та практики : монографія. Ужгород : Ліра, 2015. 600 с.
33. Гольдин Г.Г., Терновая Л.О. Возможно ли скорое рождение нового поколения прав человека? *Ученые труды Российской академии адвокатуры и нотариата*. 2018. № 2(49). С. 22–29.
34. Цалиев А.М., Сланов О.Т. Нравственные проблемы клонирования человека в аспекте социологической концепции соматических прав и свобод личности. *Философия права*. 2009. № 1. С. 91–95.

35. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за торгівлю людьми та втягнення в заняття проституцією : Закон України від 21 січня 2006 р. № 3316-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 17. Ст. 147.

36. Про регулювання проституції та діяльності секс-закладів : проект Закону від 18 вересня 2015 р. № 139. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56559 (дата звернення: 04.04.2019).

37. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людині : проект Закону від 16 липня 2015 р. № 2386а. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56075 (дата звернення: 04.04.2019).

38. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони здоров'я та трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людині : проект Закону від 4 серпня 2015 р. № 2386-а. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56231 (дата звернення: 04.04.2019).

39. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині : Закон України від 17 травня 2018 р. № 2427-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 28. Ст. 232.

40. Деякі питання реалізації Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2018 р. № 1211. *Урядовий кур'єр*. 2019. № 29.

41. В Україні офіційно з'явилася нова професія – трансплант-координатор. *Прес-центр Міністерства охорони здоров'я України від 18 лютого 2019 р.* URL: <http://moz.gov.ua/article/news/v-ukraini-oficijno-z%E2%80%99javilasja-nova-profesija---transplant-koordinator> (дата звернення: 04.04.2019).

42. Про затвердження Зміни № 8 до національного класифікатора ДК 003:2010 : Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 15 лютого 2019 р. № 259. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0259731-19> (дата звернення: 04.04.2019).

43. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині : Закон України від 28 лютого 2019 р. № 2694-VIII. *Голос України*. 2019. № 62.

44. Про внесення доповнень до Цивільного кодексу України (щодо гарантування права фізичної особи на доступ до Інтернету) : проект Закону від 14 травня 2015 р. № 2849. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=55127 (дата звернення: 04.04.2019).

45. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про стратегію кібербезпеки України» : Указ Президента України від 15 березня 2016 р. № 96/2016. *Офіційний вісник президента України*. 2016. № 10. Ст. 198.

46. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 5 жовтня 2017 р. № 2163-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 45. Ст. 403.

47. Конвенція про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 року. *Офіційний вісник України*. 2007. № 65. Ст. 2535.

48. Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність : Закон України від 7 вересня 2005 р. № 2824-IV. *Офіційний вісник України*. 2005. № 39. Ст. 2437.